

1.2. Розвиток учень про цивілізацію в європейській науці

За умов глобалізації неможливо серйозно досліджувати ті або інші історичні події в тій чи іншій країні поза світовим контекстом, без урахування дії всього спектра цивілізаційних факторів – економічних, політичних, соціальних, культурних, релігійних. Глобалізація, виходячи з її природи, зачіпає всі країни світу, впливає на всі процеси суспільного відтворення. Таким чином справді наукове історико-економічне дослідження обов'язково виконується з позицій світоцільності (глобальності).

В той же час, з точки зору цивілізаційного підходу та цивілізаційної парадигми, які набувають все більшого поширення, процес глобалізації розглядається як можливий (бажаний) результат творчого діалогу цивілізацій; більше того, сама цивілізаційна парадигма характеризується деякими вченими як «вісь» світової історії.

Інтерес до цивілізацій та цивілізаційного підходу в істориків має ще й практичну складову. Адже результати пізнавальної діяльності в історичній науці значною мірою залежать від методології досліджень – саме вона визначає, який саме фрагмент реальності стає предметом пізнання, на які питання можна очікувати відповідь в ході дослідження, а вирішення яких проблем виходить за межі її можливостей і вимагає застосування інших методів. В той же час, пануюча тривалий час формаційна методологія давно викликала серед істориків невдоволення: багато фактів не укладається в схему суспільних формацій. Сам хід історії виявив межі її пояснювальних і прогностичних можливостей. Разом з тим, процеси модернізації, пов'язані з

розповсюдженням стандартів західної цивілізації на інокультурні середовища, в точках стикання різних культур і цивілізацій зіштовхнулись з низкою складних проблем і протиріч.

Саме тому з кінця 70-х рр. ХХ ст. в науковій літературі в різних контекстах став виявлятися інтерес до проблеми цивілізацій. Цей інтерес підсилювався з виникненням у ХХ ст. нових, глобальних проблем, які, з одного боку, були сприйняті як загроза людській цивілізації, а з іншого – могли бути вирішені тільки всіма країнами світу, всією людською цивілізацією. Термін «цивілізація» увійшов до публіцистики і науково-популярної літератури, зазвучав у повсякденній розмові. Сьогодні, у ХХІ ст., цивілізаційна парадигма наче переживає друге народження. Як вірно відзначають науковці, ренесанс цивілізаційної парадигми виправданий, якщо він веде до розширення нашого бачення історії, відкриває нові методологічні можливості не тільки пізнання минулого й сучасного, але і осмислення перспектив майбутнього¹⁹.

Цивілізаційний підхід необхідно розглядати як специфічну методологію пізнання історичного процесу. Найголовнішим, вихідним в цьому комплексі проблем є визначення цивілізації як наукової категорії глобального історичного аналізу та дослідження її еволюції. В той же час, складність та багатовимірність цієї категорії приводить до неможливості чітких та однозначних формулювань. «На жаль, термінологічний словник наук про людину не дозволяє використовувати занадто категоричні визначення», – зазначає Ф. Бродель. – «Це не означає, що всі поняття тут невизначені або знаходяться в процесі становлення. Просто більшість термінів виявляються невизначені від початку, вони змінюються в залежності від авторів, які їх використовують, й не перестають еволюціонувати на наших очах». Тобто «в дисциплінах, що відносяться до наук про людину (як,

¹⁹ Келле В. Ж. Глобализация с позиции цивилизационного подхода // Глобализация. Культура. Цивилизация. Вып. 7(30). М. : Институт микроэкономики, 2003. С. 32-44.

втім, і в філософії), найпростіші слова змінюють своє значення в залежності від думки, яка дає їм життя і їх використовує», – пише вчений і зазначає, що «поняття «цивілізація» може бути визначене тільки в співвідношенні з усіма науками про людину, в тому числі, і з історією»²⁰.

І справді, сучасний світ – це складний світ культур і цивілізацій. Сам термін «цивілізація» став дуже популярним у різних галузях суспільних та гуманітарних наук, в кожній з яких існують власні уявлення про це поняття. Найбільш простим, природним і відповідним розумінню цивілізації, що вже склалося в суспільному усвідомленні, є визначення, що йде від А. Фергюсона і Е. Дюркгейма, згідно з яким цивілізація розуміється як спосіб існування людських співтовариств в умовах росту населення і суспільного поділу праці²¹. В той же час зміст цієї категорії є ще досі несталим, вона має багато визначень, свою історію і потребує уточнень.

Зародження цивілізаційної самосвідомості відбувалося вже за Стародавніх часів, що виражалося в історичній думці тих часів (побудова абстрагованих моделей розвитку людства у просторі і часі, виділення циклічності та лінійності як парадигм сприйняття історичного часу, як моделей історичного часу тощо). В епоху Просвітництва на Заході зароджується теорія цивілізацій. Формується французька цивілізаційна школа – Вольтер (філософсько-історичні системи), А. Тюрго (ідеї прогресу), Ж. А. Кондорсе (прогресивні стадії розвитку людства), Ж.-Ж. Руссо (критика ідей цивілізації і прогресу), Д. Дідро, А. де Сен-Сімон, О. Конт, Ф. Гізо, В. Кузен, Е. Кіне, А. Дюмон, Е. Дюркгейм (погляди на розвиток цивілізацій). Значний внесок в теорію цивілізацій внесли представники Німеччини Й. Гердер, Г. Гегель, Г. Рюккерт. Англійська школа відома парадигмою циклізму в епоху Нового часу. Науково-узагальнюючі концепції стадійного поступу людства були висунуті А. Фергюссоном і Л. Морганом. Значний

²⁰ Бродель Ф. Грамматика цивілізацій. Москва : «Весь Мир», 2008. С. 33, 39.

²¹ Див.: Келле В. Ж. Зазнач. твір.

внесок зробили Г. Бокль (дослідження законів історичного процесу та розвитку цивілізації з точки зору географічного детермінізму) і Г. Спенсер (вчення про еволюцію).

Спочатку поняття цивілізації було невід'ємно від поняття культури. Терміни «цивілізація» і «культура» стали використовуватись у французьких, англійських і німецьких соціально-політичних дослідженнях відносно нещодавно (друга половина XVII ст.). Прийнято вважати, що їх ввели в обіг французькі та англійські просвітителі. Французький історик Л. Февр стверджує, що слово «цивілізація» було вперше вжито у французькому тексті в 1766 р., в англійському – в 1773 р., слово «культура» з'явилося в німецькому тексті між 1774 і 1793 рр.²².

Цивілізація – це «тріумф і поширення розуму не тільки в політичній, а й моральній та релігійній областях»; освічене суспільство на противагу дикості і варварству; прогрес науки, мистецтва, свободи і справедливості; усунення війни, рабства й злиденності. «Цивілізація означала в першу чергу ідеал і значною мірою ідеал моральний». Близьким за змістом до терміну «цивілізація» було поняття «культура», під яким розуміли просвітництво, духовне вдосконалення, звільнення людського духу, прогрес науки та мистецтва²³. Тобто спочатку культура інтерпретувалася як компонент цивілізації.

З плином часу між двома поняттями намічаються відмінності. У XIX ст. ці категорії більш різняться. До цивілізацій починають відносити цілі країни і народи в їх розвиненому стані. У 1819 р. слово «цивілізація» вперше вживається у множині, що свідчить про визнання різноманіття в цивілізаційному розвитку народів. Ф. Гізо пише «Історію цивілізації в Європі» (1828 р.), потім – «Історію цивілізації у Франції» (1830 р.); Г. Бокль

²² Февр Л. Цивілізація: еволюція слова і групи ідей // Бої за історію. М. : Наука, 1991. С. 239-271.

²³ Febre L., Tonnelat E. Civilizations. Le mot et l'idée. Paris: la Renaissance du livre, 1930. P. 11-36.

публікує «Історію цивілізації в Англії» (1857-1861 pp.)²⁴.

Термін «культура» виявляє тенденцію до деякого відокремлення від «цивілізації». Як зазначає Р. Будагов, під культурою стали розуміти перш за все форму і ступінь духовності, в якій виражаються вищі досягнення цивілізації²⁵. Нагадаємо, що І. Кант пов'язував з культурою всю повноту творчих потенцій людини, а з цивілізацією – перш за все, прикладні навички та знання, реалізовані в практичних досягненнях (разом з тим, коли в 1952 р. американські культурологи А. Кребер і К. Клакхон опублікували список з 164 визначень слова «культура», з'ясувалося, що в більшості випадків воно вживається поряд з терміном «цивілізація»)²⁶.

В першій половині ХІХ ст. отримують розвиток лінійно-стадіальні моделі теорії цивілізацій (А. де Сен-Сімон, О. Конт, Ф. Гізо), а в другій половині ХІХ ст. – відбувається становлення теорії локальних цивілізацій (інша назва – цивілізаційний аналіз), представниками якої виступають російські історіографи, західні вчені Ф. Шеллінг (іраціоналістські та романтичні варіанти теорії цивілізацій), Ш. Ренув'є, Т.-С. Жуфруа, Ж. Мішле, Е. Кіне (спроби створення типології та теорії взаємодії цивілізацій), Ж.-А. де Гобіно (расова теорія цивілізацій), Г. Рюккерт. Поширюються позитивізм та конкретно-історичні підходи до цивілізацій.

Предметом теорії локальних цивілізацій виступають типологія та динаміка людських цивілізацій в історичному аспекті: ранні цивілізаційні системи; цивілізації осьового часу; цивілізації доколумбової Америки; середньовічні цивілізації; Великі географічні відкриття та їх цивілізаційні наслідки; цивілізації нового часу; цивілізації в ХХ – на поч. ХХІ ст. В той же час аналізуються покоління цивілізацій, групи синхронних цивілізацій: середземноморсько-близькосхідна, західноєвропейська, американська,

²⁴ Василенко И. А. Политическая глобалистика: Учебное пособие. М. : Логос, 2000. С. 37.

²⁵ Будагов Р. А. История слов в истории общества. М. : Наука, 1971. 270 с. С. 124-129, 291.

²⁶ Kroeber A. L., Kluckhohn C. Culture: A Critical Revue of Concepts and Defenffions. Cambridge : Published by the Museum, 1952. 219 p.

азійська, африканська.

Основними критеріями виокремлення локальних цивілізацій зазвичай виступають такі: національний, релігійний, регіональний, а факторами, які визначають сутність цивілізацій, – природне середовище, система ведення господарства, соціальна організація, релігія (або ідеологія, яка грає роль релігії), політична система. Серед варіантів типології локальних цивілізацій досить популярним є дихотомний поділ на західні та східні цивілізації. Серед типів розвитку локальних цивілізацій виділяють непрогресивні форми існування; цивілізації циклічного розвитку (цивілізації Сходу); цивілізації прогресивного типу розвитку.

У ХХ ст. в суспільних науках поступово формується теорія цивілізацій і два її основні напрями: матеріалістичний та культурно-історичний. При матеріалістичному підході акцентується увага на вивченні економіки, матеріального виробництва, способу господарювання і породжених ними відносин (М. Вебер, К. Маркс, французька школа Анналів (М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель) та ін.). Цивілізація ними розглядається як певний ступінь в розвитку суспільства і культури й тим самим протиставляється дикості і варварству. Приватна власність і гроші, розвиток землеробства, торгівлі, міст, класового суспільства, держави, релігії, письменності – ось основні ознаки цивілізації. Таким чином цивілізація стає однією з характеристик класового суспільства.

При культурно-історичному підході провідне значення відводять духовним факторам. Засновником школи вважається М. Данилевський (відома робота «Росія і Європа» (1869 р.)). Представниками школи виступають такі видатні вчені, як А. Тойнбі, О. Шпенглер, П. Сорокін, А. Кребер, Н. Еліас, Ф. Нортроп, Я. Буркгардт. Більшість теоретиків культурно-історичної школи вважають, що кожна цивілізація заснована на деякій вихідній духовній передумові, великій ідеї, навколо якої в ході розвитку формуються складні духовні системи. Таким чином, роль релігії є

вирішальною у формуванні цивілізаційної ідентичності. На думку представників цієї школи, цивілізації – це типи людських спільнот, які викликають певні асоціації у сфері релігії, архітектури, живопису, звичаїв – словом, у сфері культури. Вони характеризують сучасний період в розвитку цивілізацій як кризовий, кінець епохи науково-технологічної культури і перехід до виникаючого «месіанського-інтегрального-естетичного» прототипу цивілізації²⁷. Всі теоретики цієї школи відкидають лінійну концепцію життєвого циклу цивілізацій та історичного процесу в цілому і обґрунтовують циклічні або ритмічні теорії.

Не дивлячись на різні підходи до класифікації цивілізацій, всі дослідники визнають наявність у великих культур певних загальних рис: 1) цивілізація являє собою деяку цілісність, відмінну від її частин; 2) для цивілізації характерне іманентне самовизначення її життєвої долі²⁸.

Культурно-історична школа дала нові імпульси розвитку цивілізаційної науки. Вона стимулювала еволюцію цивілізаційної компаративістики під знаком самоцінності різноманітного культурного досвіду. На відміну від матеріалістичного підходу, який орієнтував компаративістів на пошук слідів схожості або подібності, прогресу або регресу, а також єдиної історичної долі різних цивілізацій, культурологічний напрямок, навпаки, особливу цінність надавав виявленню самотності шляхів розвитку кожної цивілізації. У кінці ХХ ст. перед загрозою екологічної катастрофи людство усвідомило велику цінність різноманітних альтернативних шляхів розвитку. Виявилось, що запас змін в культурі дуже важливий для виживання людства, і тому саме дослідження культурологів сприяли зміні парадигми.

Тим самим в рамках посткласичної методології політичного аналізу цивілізаційна парадигма зайняла провідне місце, витіснивши національно-державну. Саме цивілізації, а не національні держави, як це було раніше,

²⁷ Сорокин П. Социологические теории современности. М. : ИНИОН, 1992. С. 192-194.

²⁸ Див.: Василенко И. А. Знач. твір. С. 53.

стають відправним пунктом наукового історичного дослідження.

У кінці ХХ ст. соціальні науки розвінчують надто оптимістичну ідею «лінійно-поступального розвитку людства», яка лежала в основі теорії соціокультурного прогресу. Була дана критика спрощеній схемі Давній світ – Середні віки – Новий час (одним із варіантів якої виступала марксистська концепція «суспільно-історичних формацій»), яка намагалась «вкласти» складний, суперечливий ритм різних культур, що відрізнялися неповторною самобутністю, в прокрустове ложе єдиної конструкції. На противагу цьому стверджується, що світ сучасних цивілізацій являє собою складну мозаїку унікальних культур, кожна з яких має свою власну форму, у кожній – своя ідея, свій ритм життя і свій розвиток²⁹.

З'являються теоретичні моделі цивілізації: «культурно-історичний тип» (М. Данилевський), «висока культура» (О. Шпенглер), «локальна цивілізація» (А. Тойнбі), «культурна суперсистема» (П. Сорокін), «модель культури» (А. Кребер). Схеми стадіальної структури історії людського суспільства розробляли К. Ясперс, Ю. Яковець, Ю. Павленко. Формується школа світ-системного аналізу. Публікуються праці А. Франка, І. Валлерстайна, С. Сандерсона, М. Мелко, В. Макніла, К. Чейз-Данна. С. Хантінгтон розробляє концепцію «зіткнення цивілізацій», Ф. Фукуяма каже про кінець історії як зникнення цивілізаційного різноманіття.

В якості міждисциплінарного напряму сучасних досліджень, пов'язаних з вивченням проблем міжкультурної взаємодії, давно розвивається так звана цивілізаційна компаративістика, що продовжує наукові традиції О. Шпенглера, М. Данилевського, А. Тойнбі, П. Сорокіна, С. Хантінгтона, Ф. Регбі. Останній пов'язував першочергове завдання порівняльних досліджень зі встановленням закономірностей структурування та функціонування «комбінацій культурних елементів», що складають основу

²⁹ Див.: Василенко І. А. Зазнач. твір. С.45.

цивілізаційних комплексів³⁰. Він відзначав, що порівняльне вивчення цивілізацій передбачає в однаковій мірі пошук стійких відмінностей і стійких подібностей.

У сфері цивілізаційної компаративістики розробляються принципи порівняльного вивчення макрокультур, робиться акцент на співвідношенні західних і східних систем духовності, типів особистості, розробці загальних критеріїв зіставлення цивілізацій, визначенні підстав для соціокультурних і морфологічних відмінностей Заходу і Сходу. Дослідження теоретичних проблем і окремих аспектів цивілізаційної компаративістики зумовило розвиток таких міждисциплінарних галузей, як орієнталістика, американістика, африканістика, ісламознавство, індологія, буддологія, китаєзнавство тощо.

Протягом багатьох десятиліть координатором досліджень у сфері цивілізаційної компаративістики є «Міжнародне товариство порівняльного вивчення цивілізації» (The international Society for the Comparative Study of Civilization – ISCSC), яке заснували А. Тойнбі, П. Сорокін і А. Кребер 1861 р. у м. Зальцбурзі. У США щорічно проводяться міжнародні конференції цього товариства, які залучають вчених з різних країн світу; основні напрямки його наукової діяльності зосереджені на наступних проблемах: глобальна цивілізація і метацивілізаційні форми спільності; зіткнення і трансформація цивілізацій; співвідношення понять цивілізація, етнонаціональна спільність, культура; взаємозв'язок культурних криз різних історичних етапів розвитку і вплив їх в сучасному суспільстві; статус релігії, мови, мистецтва в цивілізаційних процесах³¹.

Сучасні вчені погоджуються з М. Вебером в тому, що головним ключем до порівняльного дослідження у сфері політичних культур є релігія.

³⁰ Бэгби Ф. Общие принципы цивилизационной компаративистики // Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия. М. : Аспект Пресс, 1998. С. 276.

³¹ Павильч А. А. Зарубежный опыт компаративных исследований культуры: научные традиции и современные тенденции [Електронний ресурс] // Веснік Беларускага Дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў. 2012. № 18(2). С. 47-48. URL: <http://hdl.handle.net/123456789/260> (дата звернення 09.01.2018).

Сьогодні діалог світових культур визначають п'ять потужних духовно-релігійних традицій: православно-слов'янська; західно-християнська; конфуціансько-буддійська; індо-буддійська; ісламська.

Другим ключем в порівняльному аналізі світових культур може стати принцип їх поділу на східні і західні. Згідно з цим підходом, Схід і Захід – це два типи духовності, дві світоглядні матриці, дві системи культурних координат. Зазвичай основні відмінності західних і східних цивілізацій можна прослідкувати за декількома принциповими позиціями: устрій всесвіту, пояснення механізмів історичного і політичного процесу; ціннісні орієнтації особистості і суспільства; ставлення до власності; відносини між світською і релігійною владою; шкала політичного часу; ставлення людини до істини; процес пізнання світу.

Поряд з цивілізаційною компаративістикою, яка наголошує на поліваріантності та мультикультуралізмі, багато західних політологів, перебільшуючи значення економічної і політичної уніфікації світу, захищають тезу про «єдність цивілізації» і «кінець історії». Вони проголошують західне суспільство цивілізацією унікальною, що володіє єдністю і неподільністю, цивілізацією, яка після тривалого періоду боротьби досягла своєї мети – світового панування. Культурний плюралізм сучасного світу при цьому цілком ігнорується. Етапи і глави історії інших цивілізацій, якщо вони не вписуються в концепцію євроцентризму, опускаються як «напівварварські» або «такі, що розклалися». Світ Сходу фактично виключається з історії цивілізації. Православне християнство або вважається частиною західного християнства, або трактується як «тимчасовий нарід» на тілі західного суспільства³².

Як зазначав С. Хантінгтон, один з перших теоретиків модернізації В. С. Нейпол стверджував, що західна цивілізація універсальна й підходить

³² Див.: Василенко І. А. Знач. твір. С. 43.

для всіх народів³³. Ф. Фукуяма пішов ще далі, заявивши, що по мірі модернізації всі країни неодмінно сприймуть західні цінності і це буде означати «кінець історії» або повсюдну перемогу ліберальної демократії в світі. Спочатку переможному поширенню західних цінностей заважала радянська комуністична ідеологія, після її очевидної поразки ніщо вже не зможе стати на шляху вестернізації світу³⁴.

Цим спрощеним уявленням про будову сучасного світу можна протиставити два факти. По-перше, в сучасному світі існує безліч форм націоналізму, авторитаризму, ринкового комунізму, корпоративізму, які не зникли і не зникнуть через провал радянської комуністичної ідеології. Ще важливішим є існування релігійних альтернатив, які знаходяться поза світом світських ідеологій. У незахідних культурах релігія – центральна сила, яка мотивує вчинки й мобілізує людей. По-друге, у сучасному світі модернізація не рівнозначна вестернізації. Саудівська Аравія, Сінгапур і Китай є розвинутими, модернізованими, але явно не вестернізованими суспільствами.

Отож Заходу рано чи пізно доведеться відмовитися від ідеї європоцентризму і переорієнтувати свій політичний світогляд: його культурна агресія породила потужний процес девестернізації інших цивілізацій, де сьогодні відбувається повернення до власного коріння. Сучасні політики і уряди, намагаючись домогтися підтримки населення і сформувати коаліції, все рідше апелюють до національної свідомості і все частіше звертаються до спільності релігійних і культурних цінностей. Сучасне поле глобальних досліджень не обмежується рамками національних держав. Це діалог культур, діалог цивілізацій³⁵.

Видатний вчений, діяч світового масштабу, наш співвітчизник академік В. Вернадський ще 88 років тому передвіщав перехід від біосфери до ноосфери, тобто, до глобальної цивілізації «культурного людства». Хочеться

³³ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. 1994. № 1. С. 33-48.

³⁴ Фукуяма Ф. Конец истории? // Философия истории. Антология. М. : Аспект-Пресс, 1994. С. 290-310.

³⁵ Див.: Василенко И. А. Знач. твір. С. 45.

вірити, що діалог цивілізацій зробить свій внесок у вирішення цієї проблеми і майбутній світ буде глобальним за однаково високим рівнем життя, і локальним (різноманітним) – за культурами, національностями, цивілізаціями³⁶.

Таким чином, в результаті аналізу проблеми доведено, що сьогодні поряд із національними державами відправним пунктом наукового історичного дослідження стають також цивілізації. З цього робиться висновок про недоцільність обмеження глобальних історичних досліджень національно-державними рамками; показано, що їх предметом повинні також стати культури і цивілізації, їхній діалог. Більше того, цивілізаційний підхід необхідно розглядати як специфічну методологію пізнання історичного процесу.

В ході дослідження еволюції наукової категорії «цивілізація» в європейських наукових дослідженнях нами виділено та проаналізовано чотири етапи: 1-й етап (друга половина XVII ст. – XVIII ст.) – поняття цивілізації і культури практично ототожнюються, культура сприймається як компонент цивілізації; 2-й етап (XIX ст.) – категорії культури й цивілізації більш різняться, набувають специфічного змісту; отримують розвиток лінійно-стадіальні моделі теорії цивілізацій; відбувається становлення теорії локальних цивілізацій; 3-й етап (XX ст.) – в суспільних науках формується теорія цивілізацій і два її основних напрями: матеріалістичний і культурно-історичний; розвивається цивілізаційна компаративістика; 4-й етап (кінець XX – поч. XXI ст.) – в рамках посткласичної методології аналізу цивілізаційна парадигма займає провідне місце, витіснивши національно-державну.

Ми вважаємо, що з метою сталого розвитку людства, існування людської спільноти подальші дослідження мають бути спрямовані на

³⁶ Вітер І. І. Цивілізаційна парадигма у сучасній глобалістиці // Діалог цивілізацій: роль і місце латентних структур в управлінні світом: Матер. Третьої Всесвіт. Конф. Київ, 28 трав. 2004 р. К. : МАУП, 2005. С. 136.

проблеми творчого діалогу цивілізацій в умовах глобалізації з її викликами й загрозами.